

עלילות הספר העברי וייסורי המחבר הסאטירי

(‘התנצלות’ יוסף פרל לספר בוחן צדיק, 1838)

מי קונה כעת ספרים אחרים אשר לא מהרביס
ובפרט ספר אשר הוא כנגד הכת הלא בעוה"ר
פסקו בני עמינו מלקרות בספרים מעת אשר החל
הכת לרוב על פני האדמה. יוסף פרל

בשנת 1868 הדפיס אברהם אורי קובנר ספרון חריף על הספרות העברית
ושקיעתה. בתוך דבריו הגיע לדבר גם על כתביו הסאטיריים והפארודיים
של יוסף פרל מטרנפול (1773-1839), ורשם:

עתה לא נוכל מבלי להזכיר את הספר "מגלה טמירין", מעשה
ידי מחבר בלתי נודע בשם, אשר בסאטירים נעימים ונפלאים
תאר לפנינו את כל תועבות החסידים מקטנם ועד גדולם; לא
נוכל להערות את הענג הרב, אשר שבענו בקראנו את הספר
הנחמד הזה; הוא בלצון חמד לו יספר לנו מכל מסתרי תורת
החסידות, וכל זה יסופר כמו ראו עיניו, כי יתחפש בספרו, כי גם
הוא חסיד, ובזה יוכל לחדור תוך מצפונותיהם. אלפי
מתמרמים המדברים מכאב לב, לא יכלו לתת לנו מחזה שלמה
מתועבות החסידים כמוהו. והנה עלתה בידינו לקרא בכתיבת יד
ספר "בוחן צדיק" והוא בקרת על ספר "מגלה טמירין", ולא
ידענו אם ישנו גם בדפוס. אך הבקרת הזאת יקרה עוד מ"מגלה
טמירין" בעצמו, כי היא תחשוף לנו עוד נסתרות כאלה בחיי
הצדיקים, אשר לא ידעו מזה אך אחדים מרבכה. גם הספר הזה
חיבר בן מחבר פלאי, אך רבים אומרים כי מלאכת מחבר

“מגלה טמירין” בעצמו הוא, ויש ידים להשערה הזאת, כי באמת רוח אחד לשניהם, כמו אב אחד ילדם ומצור אחד חוצבו.¹

קובנר לא ידע שאכן אב אחד לשני החיבורים ושספר בוחן צדיק היה מעין המשך והשלמה לספר הסאטירי הנודע בשערים: הוא ספר מגלה טמירין, שנדפס בווינה 1819.² היה זה חלק מלהטי הסאטירה של פרל, שחפץ עתה לגלגל את מגלה טמירין בעולם ולשמוע את הדעות עליו, כשם שדמיין קודם לכן בספר מגלה טמירין את הצלחתו המדומה של ‘הבוך’ הגרמני. ספר בוחן צדיק נדפס לראשונה בפראג 1838 אף על פי שטייטה ראשונה שלו נכתבה שנים קודם לכן. בניגוד לספר מגלה טמירין שהיה מעוצב כספר חסידי ועיקר כוחו היה בפארדויה על הטקסטים החסידיים ובסיפור העלילה הסאטירי הנפתל, מתגלה בבוחן צדיק תמונה אחרת לחלוטין. דבר זה ניכר כבר מעמוד השער ומהקדמת הספר שאין בהם את אותו מימד של אחיזת עיניים שעמד בלב ספר מגלה טמירין. שוב אין כאן ניסיון לקעקע את הספרות החסידית מתוך סגנונה ושפתה שלה אלא ניסיון להציג באופן סאטירי את כלל החברה היהודית, ובייחוד את אלו שעומדים מנגד ולא יוצאים נגד התנועה החדשה שהולכת ומתפשטת במזרח אירופה. באיגרות הראשונות עוד נושבת ‘לשון החסידים’ אך בסוף הספר משיל עובדיה בן פתחיה את מחלצותיו והופך להיות זהה עם יוסף פרל עצמו. אם קובנר דימה שספר בוחן צדיק גדול ממגלה טמירין נדמה שהערכה זו לא נתקבלה כלל על הקוראים והמבקרים שבאו אחריו. רבים ראו בו ספר נחות מבחינה ספרותית, עד שקמו אחרים וטענו שאין פרל מחברו. את מגלה טמירין ראו כחטיבה ספרותית שלמה בעלת רצף ז’אנרי ואידיאי. לעומת זאת בבוחן צדיק מצאו חושים וחרולים ולא ידעו איך להתמודד עם מורכבותו. אחרי

¹ אברהם אורי קובנר, חקר דבר, ווארשא תרכ”ו, עמ’ 49. ראו על כך שמואל ורסס, גנזי יוסף פרל, בעריכת יונתן מאיר, תל־אביב תשע”ג, עמ’ 171; זאב גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900, תל־אביב תשס”ב, עמ’ 118.

² יוסף פרל, ספר מגלה טמירין, ההדיר על פי דפוס ראשון וכתבי־יד והוסיף מבוא וביאורים יונתן מאיר, ירושלים תשע”ד.

מגלה טמירין נראה הספר החדש כנופל ממנו הרבה בערכו.³ נראה כי ראייה זו נובעת מפענוח לא נכון של הרמיזות בספר, או בלשון אחר: מהעדר כל פענוח של רמזי השמות המופעים בו, כמו גם מקריאה שטחית של החלק האוטופי המופיע בסוף הספר. בחשיפת מדרש השמות של פרל מקבל הספר רוברד חדש ומורכב כך שהוא לא רק נופל מספר מגלה טמירין אלא גם עולה עליו מבחינת המורכבות של ההתמודדות עם הזרמים השונים ביהדות המאה התשע עשרה.⁴

בוחר צדיק טומן בחובו 'שיחות' על ספר מגלה טמירין, לעג על כמה אדמו"רים (בייחוד על אברהם יהושע השל מאפטא, שחתם גם את עלילת ספר מגלה טמירין) וגם תיאור נרחב של רבני גאליציה (ראש להם יהושע השל באב"ד, אפרים זלמן מרגליות ויעקב אורנשטיין) המצוירים כמי שחונפים לכת החדשה ויראים לצאת כנגדה באופן פומבי. פרל כמובן צפן את כל השמות על דרך הגימטרייה, כך שהמשכיל ידע למה ולמי כיוון והתמים יזהה בדמויות הטיפולוגיות את אלו הקרובים אליו. החיבור נפרש על מרחב גיאוגרפי רחב יותר ומקיף תחומים רחבים בהרבה מספר מגלה טמירין. במובן זה הגיע בספר זה לשלב חדש ביצירתו הספרותית. עובדיה בן פתחיה מפציע שוב מתוך המרחב המיתולוגי של 'שבחי הבעש"ט', זוכה לכמה אמצעים מאגיים (בהם לוח כתיבה פלאי המכונה 'שרייבטאפיל' המקליט שיחות, ענן צמוד המשמש אותו לצורך 'קפיצת הדרך' וכמובן יכולת להיות 'רואה ואינו נראה'). הספר מורכב מחליפת איגרות בין

³ למשל יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים תשי"ב, ב, עמ' 313; ישראל צינבערג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, ווילנע 1938, א, עמ' 106; הנ"ל, תולדות ספרות ישראל, תל-אביב תשי"ט, ו, עמ' 64; אברהם שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 173-175; Jeremy Dauber, *Antonio's Devils: Writers of the Jewish Enlightenment and the Birth of Modern Hebrew and Yiddish Literature*, Stanford, California 2004, p. 216. הערכה חיובית ראשונה נעשתה בידי ורסס, גנזי יוסף פרל (לעיל הערה 1), עמ' 272-267. רוח דומה נשבה גם במאמר מוקדם של שלמה יהודה הכהן רפאפורט (שי"ר), 'מכתב י', כרם חמד ד (תקצ"ט), עמ' 45-57.

⁴ לניתוח מדוקדק של עלילת ומבנה הספר, לצד ניתוח של מדרש השמות הטמון בו, ראו יונתן מאיר, 'מדרש שמות בספר בוחר צדיק ליוסף פרל', תרביץ עו (תשס"ז), עמ' 557-590; הנ"ל, חסידות מדומה: עיונים ביצירתו הסאטירית של יוסף פרל, ירושלים תשע"ד.

עובדיה לחבריו (משה אומניר, יעקב שקלאבער) וסופריו או עוזריו (מאיר כהנא, שמואל מליניץ), שייחד איתו עוברים מעין טרנספורמציה או המרה של ממש. אם בספריו הקדומים הטמיע את הגיאוגרפיה המדומיינת של החסידות העולה ב'מזרח' תיאר עתה את התפשטותה של החסידות בלב ליבה של הקהילות היהודיות בגליציה, אותן דימה כ'מערב'.⁵

עובדיה יוצא לעולם וכל רצונו לחזק 'אמונת חכמים' ולגלות אם חיבורו נשא פרי, אך במהלך מסעו הוא מגלה שלא רק שאין מי שמבין את מהות ספרו ומטרתו אלא שהחברה היהודית על כל רבדיה מלאה בשקר ובתרמית. בתחילה אמנם מצליח עובדיה להקליט כמה שיחות על מגלה טמירין, המובאות באיגרות הראשונות, אך עד מהרה לוח הכתיבה מתמלא. חיפושיו הנואשים אחר 'איש ישר' שיפיח על אותיות 'השרבייטאפיל' (כך שהאותיות שנרשמו עליו ימחקו והוא יוכל להמשיך להשתמש בכלי המאגי) מגלים תמונה עגומה למדי. יש כאן ביקורת נוקבת על חסידים וצדיקים, על משכילים מדומים, על רבני גאליציה, על למדנים, על סוחרים ועל בעלי המלאכה שעושים את עבודתם ברמייה, ועוד. אך לא רק ביקורת טמונה בספר מעניין זה אלא גם הבלחה של מרחב אוטופי, או שמא יש לומר 'הטרוטופיה' (כלשונו של מישל פוקו). בסוף הספר נעשה ניסיון להציג מעין אוטופיה, מקומם של 'החכמים האמתיים'; עולם יהודי ללא חסידות שחיים בו אנשים הנהנים מיגיע כפם. פרל צייר את המקום בדמות המושבות היהודיות בחצי האי קרים. המחבר מעריך עולם זה אך לא יכול להיות חלק ממנו. זו אגדה על גילוי של 'צדיק נסתר' משכילי העומד מנגד לצדיקים בני הזמן. במובן זה הספר הוא מעין סיפור 'שבחים' משכילי, המגולל את תהליך 'התגלותו' של עובדיה והפיכתו ל'איש אחר'.

דגם זה כבר היה נעוץ בספרו הראשון של פרל, 'מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו'. בסיפור המרכזי בספר זה, 'מעשה מאבדת בן מלך', מתואר חיפוש אחר 'צדיק האמת' שלבסוף מתגלה בדמות כפרי פשוט שאינו אלא למדן המסתתר ביער מפחד החסידים. המסכות מוסרת לאט לאט לאורך העלילה, עד שמתגלה כי המכשף ביער אינו אלא בן דמותו של הצדיק, ישראל בעל שם טוב; והחסידים מתגלים כעדת

⁵ מאיר, חסידות מדומה (לעיל הערה 4), עמ' 195-196.

גזלנים ההורסים את מדינת המלך.⁶ עם זאת, יש הבדל עצום בין שני הספרים. אם בספר הראשון (המעוצב בסגנון סיפורי המעשיות של ר' נחמן מברסלב) עוד ניכרת אופטימיות לגבי הצלחת המלחמה בחסידות (לא מעט באמצעות השלטונות), נדמה שאופטימיות מעין זו נעדרת לחלוטין מהספר האחרון.

פרל כתב את ספר בוחן צדיק בשנים עמוסות למדי מבחינה ספרותית. במהלך שנות העשרים תכנן להדפיס מהדורה מחודשת של ספר הויכוח לישראל ליבל (עם תוספת הערות ותעודות היסטוריות); הוא סיים לתרגם את הרומן טום ג'ונס של הנרי פילדינג מגרמנית ליידיש; סייע למנחם מנדל לפין להתקין לדפוס את התרגום העברי החדש של מורה נבוכים; חיבר את הספרון כתיב למאור בגנות קופות ר' מאיר בעל הנס; הכין לדפוס מהדורה מעובדת של מגלה טמירין בידיש עם הקדמה מיוחדת; והתקין לדפוס את חיבורו האנטי חסידי של יצחק בער לוינזון, דברי צדיקים, עליו הוסיף שלוש איגרות משלו.⁷ פעילות זו נרמזת באופנים שונים לאורך איגרות בוחן צדיק, כאילו הפנה או רמז לשאר חיבוריו שנתרו עדיין בכתב יד ומצפים לגואל. בין חיבוריו הגדולים בחר להדפיס לראשונה דווקא את ספר בוחן צדיק. מתוך כמה איגרות בספר, ניכר שהיה נתון במצב פסימי למדי לגבי אפשרויות ההדפסה לנוכח תפוצתה של הספרות החסידית. דברי המרמור שמופיעים כאן במספר איגרות, ומובלטים בסוף הספר, עומדים בניגוד חריף לפעילותו הספרותית הענפה אך יש בהן להסביר היטב את הטעם לכך שרוב כתביו נותרו בכתב יד.

פרל האמין בכוחה של המילה הכתובה לשנות מציאות, מכוח אמונה זו חיבר את ספר מעשיות ואיגרות ואת ספר מגלה טמירין, אך התהליך שעובר עובדיה בן פתחיה לאורך בוחן צדיק הוא גם תהליך של התפכחות בנוגע לאמונה זו. מאז נדפס ספרו הראשון רק הלכה החסידות והתפשטה. עתה

⁶ יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו, ההדירו לפי כתב-היד חנא שמרוק ושמואל ורסס, ירושלים תש"ל, עמ' 151-158, 163, 167-168. ראו גם דברי ורסס ושמרוק, שם, עמ' 36-38.

⁷ ראו על כך מאיר, חסידות מדומה (לעיל הערה 4), עמ' 159-162; Jonatan Meir, 'The Discovery and Publication of Joseph Perl's Yiddish Writings', *Zutot: Perspectives on Jewish Culture* 13 (2016), pp. 55-69; פרל, מגלה טמירין (לעיל הערה 2), נספח חמישי, עמ' 519-528.

נראה למחבר שהפתרון לחסידות הוא לא רק הטקסט או מעשה כזה או אחר מצד השלטונות, אלא שינוי חברתי עמוק יותר הנוגע בין השאר לתיקון פנימי של החינוך ומעמד הרבנות. עם זאת, בספרו האחרון ניכר שהתיקון רחוק מאוד מיישום. הכתיבה מצטיירת כאן כמעין קתרזיס של המחבר. עובדיה מקונן על עולם שאבד ועל אוטופיה שאי אפשר להשיג. הסאטירה, כדברי ברוך קורצווייל, מבטאת תשוקה למקור אבוד שמעולם לא היה. או במילים אחרות: 'הסאטירה מזכירה לנו את האידיאל המוחלט, ויש להתייבב מול האתגר של האידיאל הזה, ואפילו הוא נראה לנו כאוטופיה'.⁸ אך עמידה סיוזיפית זו גם מובילה את המחבר לייאוש. אין פלא אם כן שספר בוחן צדיק חותם במילים: 'אני עשיתי את שלי והשם הטוב יעשה את הטוב בעיניו'.

נשתמרו בידנו כמה כתבי יד הנוגעים לספר בוחן צדיק, ראש להם נוסח קדום של הספר, הנקרא דובר אמת, שנחתם בשנת 1825 (כל כתבי היד מצויים בארכיון פרל בספרייה הלאומית בירושלים). ניתן לתארך פרגמנטים נוספים מהשנים 1829-1833. אנו יודעים שבשנת 1829 כבר פנה פרל לצנזור בוניה לשם אישור הדפסה אך עד שנדפס הספר המשיך לשנות בו. הספר שנדפס לבסוף בפראג בשנת 1838, ונראה שעבר שוב את תלאות הצנזורה, היה שונה למדי מהנוסח הראשון. נראה שפרל חיכך בדעתו רבות בנוגע לעיצוב סגנון ולשון הספר, וההבדלים בין כתב היד לדפוס גדולים למדי. הדבר בולט בייחוד בצד הלשוני. עם התקדמות העלילה משילים הגיבורים את מעטה החסידות ולשונם הופכת להיות מעין 'לשון צח' משונה המורכבת משברי פסוקים הנוטפים מגרון הדוברים ועומדת מנגד ל'לשון חסידים' הפרועה של ספר מגלה טמירין. מכתב היד ניכר שהתלבט רבות בניסוחן של איגרות אלו ועל כן גם בחר להשמיט קטעים שלמים שהופיעו בנוסח ראשון ששוב לא התאימו למהלך העלילה והתפתחותו הלשונית. כך למשל השמיט מסכת איגרות שלמה בסגנון וברוח מגלה טמירין, שעניינה מוכר ספרים שמנסה למכור את הספר האנטי חסידי מבלי

⁸ ברוך קורצווייל, 'על הסאטירה של יוסף פרל', במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמ' 55-95 (הציטוט מעמ' 95). קורצווייל כתב בעצמו סאטירה על פן אחד בחברה הישראלית בשם: 'חובת הלבבות השתולים, או: בוחן צדיק החדש'. הנ"ל, מחוץ לתחום: דברי פולמוס וסאטירה מענייני דיומא, בעריכת יעקב אברמסון, ירושלים תשנ"ח, עמ' 272-279.

שידע את מהותו (חלק קטן ממסכת זו שולב בשנת 1830 בספר דברי צדיקים). הייתה זו ככל הנראה המסגרת הכללית הראשונה של ספר בוחן צדיק או ניסיון ראשון לכתוב הספר שלא צלח.⁹ ה'התנצלות' לספר מצויה בארבעה כתבי יד שונים מהשנים 1829-1830 (נוסח ראשון; פרגמנט; נוסח שני; ונוסח אחרון). פרל ערך את הדברים מספר פעמים, ולבסוף קרע ממנו קטעים ושילבם באיגרות האחרונות של הספר.

עניין מיוחד יש ב'התנצלות' זו, שמהדורה שלה מופיעה בהמשך, והיא מהווה במובנים רבים חטיבה עצמאית. יש בה ללמד על דרכי הדפסת ספרים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה ועל ייסורי ולבטי המחברים בעניין הסכמות, חתומים מראש, טיבן של הקדמות, הקדשות, ועוד כיוצא באלו הדברים. פרל נזקק לשאלות אלו משום שספרו נדפס ללא שם מחבר, בהעדר הסכמות ואף ללא הקדמה מיוחדת המסבירה את טיבו ומהותו. חטיבה זו מלמדת יותר מכל על השינויים שעבר מעשה הדפסת הספר העברי באותן שנים, ממסגרת ברורה ומפוקחת למסגרת פרועה שהניבה במובנים רבים את הספרות העברית החדשה. אין פלא אם כן שהדברים שנכתבו כאן ברוח סאטירית מזכירים את הביקורת החריפה על הספרות העברית המאוכנת מצד אברהם אורי קובנר (חקר דבר, 1865; צרור פרחים, 1868), אברהם יעקב פאפירנא (קנקן חדש מלא ישן, 1867) ושלום יעקב אברמוביץ הוא מנדלי מוכר ספרים (משפט שלום, 1860). אלו ערערו על ראשי דובריה, זעקו נגד ההשכלה המזויפת (או השמרנית) ותוצריה הדלילים, ושבו ודיברו על רידודה וניוונה של הספרות היהודית.¹⁰ קו ישיר עובר מהכתיבה הסאטירית לראשית הביקורת החדשה בספרות העברית המודרנית. פנינה ספרותית זו, שלא זכתה לעדנה, מוצגת כאן לפניכם בההדרה חדשה.

⁹ ראו על כך יונתן מאיר, גלגוליו של מגלה סוד: קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, לוס אנג'לס תשס"ד; הנ"ל, חסידות מדומה (לעיל הערה 4), עמ' 209-214.

¹⁰ לניתוח של המגמות המרכזיות בספרים אלו ראו איריס פרוש, 'תרבות הביקורת וביקורת התרבות: עיונים בספרו של א"י פפירנא קנקן חדש מלא ישן', מחקרי ירושלים בספרות עברית יד (תשנ"ג), עמ' 197-239.

ס פ ר
בוחן צדיק

בו טובא דעות שונות על אודות הספר

מגלה טמירין

ומעשי ועסקי בני אדם שונים אשר המהבר ספר
הנ"ל שמע וראה אותם על דרך נפלא מאוד

נס יסופר בו

מעם ומדינת כוזר אשר לא נודעה לנו עד היום הזה
ומבני עמינו עובדי ארמה בחצי האי קרים אשר
לרוסיא.

ש נ ת

בן אדם ראה בעיניו ובאזניו שמע, ושום לבך לכל
אשר אני מראה איהך, כי למען הראותך הבאת
הנה, הנד את כל אשר אתה רואה (יחזקל מ"ח) לש"ו.

BOCHEN ZADIK (Prüfet den Gerechten).

Prag 1838, Druck bei M. J. Landau.